

DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2\(40\).307208](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2023.2(40).307208)

УДК 1:130.2

Олексій Роджеро

**ШЛЯХ ФІЛОСОФА ЯК ПРЕДМЕТ МЕТАФІЛОСОФІЇ:
ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ
М. ПОПОВИЧА**

Стаття присвячена пам'яті відомого українського філософа М. В. Поповича. Зроблена спроба характеристики типу філософського мислення цього філософа. Філософські погляди та інтереси розглядаються як такі, що мають певний шлях свого розвитку (еволюції). У межах метафілософського підходу автор намагається дослідити певні закономірності філософського пізнання у його, так би мовити, онтогенезі. Деякі з цих закономірностей мають ознаки, що наближають їх до характеристик типологічних об'єктів.

Ключові слова: *філософське мислення, розвиток, філософські напрями, метафілософія, топологія.*

Згадуючи Мирослава Володимировича Поповича, можна висвітлювати різні грані його особистості: і як людини з яскравими рисами характеру, і як наукового лідера і керівника, і як авторитетного громадського діяча тощо. Але коли йдеться про філософа, то найцікавішим є його філософські інтереси, розмисли та міркування.

Філософія спрямовує свій погляд на множину різних речей: на світ, соціум, історію, людину, особистість, свідомість, знання, віру тощо, – але менше уваги вона приділяє самій собі і ще менше – фігурі самого філософа. Вважається, що особистість і життя філософа, так би мовити, трансгредієнтні його мисленню. Думка ця не є безперечною, але ми не станемо зараз про це говорити. Безперечно інше – те, що мислення і погляди філософа не можуть бути відокремлені від його існування, не можуть бути викреслені зі складу його особистості, видалені з його філософського образу. Але ж, повторимо, філософські погляди, – це найбільш цікаве, що має філософ.

Цей короткий нарис, скоріше – стислі нотатки до нього, не має за мету відтворити портрет філософа: як часто кажуть, «портрет на фоні епохи» [Попович, Роджеро 2009]. Задача тут ставиться інша – спробувати визначити, хай у загальних рисах, той тип філософування, той спосіб філософського мислення, що був характерний для М. В. Поповича, а також філософський напрямок, до якого він належав або хотів належати¹.

Для тієї епохи, в якій народився, ріс, формувалася і довгий час жив Мирослав Попович, питання про самовизначення і самостійний вибір типу філософування було виключене немов би само по собі, було апріорі неможливе. Тим не менш, у середині пануючої парадигми існували свої варіації і нюанси, що припускали деякий ступінь свободи у регламентованій системі соціальної поведінки і що створювали ситуацію розумового і морального вибору.

Перша книга М. Поповича вийшла у Києві у 1961 році під назвою «Похід проти розуму». Написана вона була на матеріалі сучасної для того часу французької філософії, більш за все – екзистенціалістською. Сам Попович потім відмічав, що не зовсім задоволений цією своєю книжкою. Але, здається, сама проблема і проголошена авторська позиція, як це видно вже із назви книги, не випадкові, бо тут вже виявляється принципова філософська і світоглядна настанова мислення філософа – ствердження невід’ємності розуму від людської думки та буття, а також раціональності – від системи соціальних зв’язків та взаємовідносин. Декількома роками пізніше вийшла друга його книга – «Проти сучасних критиків марксистського матеріалізму» (рос.). В цілому вона була заснована на проблематиці молодого Маркса – проблематиці, дуже важливій тоді для філософської думки і тут, і на Заході. Поява ранніх марксистських «Економічно-філософських рукописів» і новий переклад «Феноменології духу» Гегеля стали важливими подіями філософського життя в нашій країні. Характеризуючи ту ідейно-культурну атмосферу, М. Попович пізніше казав про це так: «Всі зусилля, як ми би сьогодні висловилися, інтелектуальної еліти у Радянському Союзі були спрямовані на осмислення проблеми істини. Ми шукали істину!.. Ми шукали відповіді на всі сакраментальні питання, що починалися з Платона і Аристотеля. Тому дійсно, справді, що тоді був період надзвичайно плідних досліджень... творчості, спрямованої на оволодіння цієї “космічної” проблематики, у сенсі людського всесвіту» [Попович, Роджеро 2009].

Таким був початок філософського розвитку Мирослава Поповича. В першу чергу, він був пов’язаний з осмисленням ролі розуму в людському існуванні – розуму як здібності пізнавати істину, – а також з інтересом до філософсько-гуманістичного осмислення *condition humaine*, «умов людського існування». Розум і буття людини як особистості у соціумі і просторі історії – ось головні теми філософських роздумів «раннього» Поповича. Як ми побачимо, для роздумів «пізнього» Поповича ці питання залишили своє значення.

Тим не менш, працею, що отримала широку відомість і встановила ім’я автора в перші ряди представників прогресивної лінії розвитку радянської філософії – лінії, що була пов’язана з недогматичною розробкою філософсько-наукової методології пізнання, – стала книга М. Поповича, що вийшла у 1966 році під достатньо скромною, але, як виявилось, парадигматичною назвою – «Про філософський аналіз мови науки» (Київ, «Наукова думка», рос.). Вона стала своєрідним *credo* того філософського напрямку, що був найбільш розвинутим і плідним у сфері філософських досліджень декількох наступних десятиліть, – це напрямок логіки та методології наукового пізнання, який був у значній мірі протиположним пануючому в ті часи філософському догматизму та офіційній ідеології.

Це стало можливим завдяки тому, що філософія почала перш за все орієнтуватися на науку і наукове пізнання, у значній мірі залишаючи світоглядні та ідейні філософські питання, так би мовити, за лапками

дослідницької уваги. «Лапки» тут є не просто звичайний вираз, але й термін суто феноменологічного опису, де «заключити у лапки», як відомо, означає одночасно і виключити, і залишити. Світоглядні питання все ж таки залишалися, коли треба було піддавати критиці певні західні філософські концепції. Перш за все це стосувалося неопозитивістської традиції (логічного позитивізму), куди відносили концепцію логічного емпіризму та аналітичної філософії. Найбільш значущими фігурами цього напрямку вважалися Г. Фреге, Б. Рассел, Р. Карнап, а також Л. Вітгенштейн. З одного боку це мотивувалося ідеологічною ситуацією, але з іншого – все ж таки у цій критиці, як здається, були також і принципові підстави. У цій своїй книзі М. Попович чітко тримався позиції строго наукового, цілком раціоналістичного бачення предмету філософського аналізу, що, перш за все, було спрямоване на аналізування «мови» – наукової мови як системи термінів, понять і категорій, а також певних логіко-теоретичних процедур, пов'язаних з їхнім використанням.

Такі філософські інтереси були притаманні і подальшим працям автора, що виходили у наступні десятиріччя (статті у багатьох наукових збірках, енциклопедичні статті, монографія «Філософські проблеми семантики», 1975 тощо). Тут вчасно було б зробити певне зауваження щодо суто раціоналістичного характеру філософських досліджень Поповича та інших багатьох його сучасників, які працювали на «логіко-філософському полі». Своєрідна редукція світоглядної, соціокультурної, морально-ціннісної проблематики, що була характерною для праць у цій галузі, все ж таки не знищувала важливого етичного характеру цього образу філософії, хоча такий характер і не мав прямого вираження. Але у прихованій, та все ж таки очевидній для розуміючих формі цей характер, безумовно, мав місце.

Логіка як така, її непорушні закони, що керують нашими висловлюваннями і врешті поведінкою, взагалі раціональність науково-пізнавальної діяльності протистояли у свідомості прогресивного філософського середовища як розповсюдженій політичній демагогії та ідеологічній апологетиці, так і вульгарно зрозумілому так званому «діалектичному» мисленню, яке могло що завгодно доказувати і що завгодно заперечувати (так само, як це робилося у політичній практиці). Хоча й неможливо вважати цей напрямок вітчизняної філософії як той, що призводив до дисидентства, але ж той правозахисний рух, що пізніше створився у опозиційній частині радянського суспільства, у значній мірі корегував з вище окресленими філософськими поглядами. Якщо існують закономірності буття, закони, що керують створюванням й висловлюванням думок, тоді те саме повинне бути і у соціальному житті! Саме тому я стверджую, що філософський ренесанс, який відбувся у 50-х й 60-х роках у нашій філософії, пов'язаний з орієнтацією на ідеали логіки, математики та теоретичного природознавства – незважаючи на відсутність спрямованості на соціальну, історичну та політичну проблематику, – мав у собі чималий соціо-етичний потенціал. Хоча цей потенціал і не був реалізований у вигляді

прямих дій, але він все ж у значній мірі створював певну соціально-психологічну і моральну атмосферу у суспільстві і культурі.

Тепер перейдемо до іншого питання: як визначити той філософський напрямок, до якого належав та який створював Мирослав Попович? Першою підказкою можемо вважати поняття, що ми знаходимо у назві книги 1966 року: аналіз, саме філософський аналіз. Ми знаємо, що у XX столітті створився, завдяки працям Фреге, Мура, Рассела та ін., такий напрямок, що отримав назву аналітичної філософії. Зі своїх попередників ці філософи надихалися в першу чергу Аристотелем, Ляйбніцем, Кантом. Ми також знаємо і певні публікації самого М. Поповича, де він не випадково звертається до проблематики та можливостей саме аналітичної філософії [Попович 2011; Попович 2012].

Але ж аналіз є притаманний всілякій філософії: філософське мислення, як і взагалі мислення, не може обійтися без аналізу, так само, як воно не може обійтися без емпіричного підґрунтя та емпіричної перевірки (хоча Гегель, як пам'ятаємо, стверджував, що коли існує протиріччя між його системою та фактами, то тим гірше для фактів). Філософія також не може обійтися без використання досвіду свідомості, тому Гейдеггер і стверджував, що всіляка філософія є у певній мірі феноменологією, – тим не менш не всі філософські вчення можна віднести до феноменологічного напрямку. Філософській позиції взагалі є притаманним, скажімо, скептичне та критичне ставлення до будь-яких поглядів, думок, стверджень або заперечень, однак, це зовсім не означає, що на підставі цього таке філософське вчення належить до скептицизму як напрямку. Існує, наприклад, досить обґрунтований погляд, що метафізика має створюватися на релігійному підґрунті, але ж не кожна метафізична концепція носить релігійний характер. Так само, як використання символів як засобів непрямих висловлювання ще не створює символічну філософію, а врахування практичного виміру діяльності людини та її свідомості ще не означає, що ми маємо справу з філософією прагматизму. Тому постає питання, що є характерним для аналітичної філософії як напрямку? Не заглиблюючись у це питання², назву три, на мій погляд, найбільш важливі ознаки: (1) орієнтація на екзактні методи та моделі, що використовуються у філософському дискурсі, (2) намір уникнення метафізики, (3) антипсихологічна спрямованість у обґрунтуванні логіко-пізнавальної діяльності. Звісно, що ці риси не в однаковій мірі притаманні поглядам всіх філософів, яких зараховують до даного напрямку. (Якщо, наприклад, антипсихологізм був безумовно характерним для Фреге, то для Рассела або, скажімо, пізнього Вітгенштейна це стає проблематичним.) За умови прийняття цих критеріїв, цей більш як двадцятирічний період творчості М. Поповича може бути віднесений, по суті, саме до типу аналітичного філософування. Але нам здається, що з середини 80-х років мислення філософа розширюється у своїй предметності: в сферу його інтересів все більше входять питання культури, історії, проблеми особистості та її соціальної і етичної поведінки. (Тут перш за все можна назвати монографію

«Світогляд стародавніх слов'ян», Київ, «Наукова думка», 1985, рос.) Це розширення дослідницьких намірів нашого філософа можна пояснити подвійним чином. Перший момент, на який хотілося б звернути увагу, це щось на кшталт такої закономірності розвитку та шляху філософського життя мислителя, коли він повертається (це відбувається нерідко, але, звісно, не завжди) до початкової точки, з якої він починав свій філософський шлях.

Наведу такий приклад: як відомо, внески Гуссерля у логічні і гносеологічні дослідження початку ХХ століття були пов'язані з його критикою психологізму. Відомо між тим, що починав Гуссерль саме з психологістської концепції, яку він потім піддав критиці. Та мені здається, що у пізній період своєї філософської творчості, розробляючи феноменологію як трансцендентальну філософію, а також феноменологічну психологію, Гуссерль у певній мірі повертається до начала свого шляху (я розумію, що таке ствердження може здаватися проблематичним, але його можна було б аргументувати). Можна також пригадати «Opus postum» І. Канта, у якому він повертається до проблем, що цікавили його ще в докритичний період своєї творчості (проблеми метафізичного обґрунтування природознавства, монадології, теорії матерії).

Можна було б бачити у цих «фігурах» руху творчої свідомості певну психологічну закономірність розвитку душі людини, коли вона, наприкінці свого життя, звертається у думках до часів дитинства, юнацтва, молодості. Або робить це у реальності, коли, наприклад, після того, як людина залишила батьківський дім, виходячи до великого життя світу, потім повертається назад, отримавши певний життєвий досвід і сформувавши власну людську сутність.

Та все ж таки ми говоримо не про психологічні речі, а про те, що стосується закономірностей саме філософського мислення³. Таку кільцеподібну фігурність філософського шляху (філософського життя) можна порівняти з музичною формою рондо, де збігається початок та кінець музичного руху. Ось це й малося на увазі, коли у назві цих нотаток було використано конструкцію «топология філософського шляху», де «топология» є не тільки метафорою, але й наближається до математичного поняття, що передбачає вивчення закономірностей цілісності і нерозривних змін та перетворення фігур у просторі.

Та здається, що розширення філософських інтересів М. Поповича було пов'язане і з дещо іншим, а саме – зі змінами, що відбулися в останній третині ХХ століття у самій традиції аналітичної філософії. З цього приводу треба відмітити два моменти таких змін: по-перше, це поява «метафізичних страхів» та «метафізичної спокуси»⁴. Як здається, це не торкнулося філософських пошуків М. Поповича. Але був ще й інший момент: це так званий «лінгвістичний поворот» у філософії ХХ сторіччя. У цьому повороті сам М. Попович розрізняє два етапи (форми) цього повороту. Один стосувався звернення філософії до аналізу мови науки через засоби логіки й математики. Інший, другий, передбачав інтерес до повсякденної мови та її

можливостей як до засобу вирішування філософських проблем [Попович 2011а, 2011б]. Саме останній момент і надав можливість М. Поповичу, залишаючись аналітичним філософом, використовувати у своїх філософських дослідженнях емпіричний матеріал доволі широкого спектру, що обіймав різноманітні проблеми людського буття, «Я» людини, проблеми існування душі у світі, проблеми історії, труда, свободи, смерті. Треба, однак, зафіксувати, що поруч з таким розширенням філософської проблематики відбувався і певний відхід з позиції антипсихологізму, що був принциповим для саморозуміння логіки та епістемології протягом значної частини ХХ століття, і ця контрверза психологізму та антипсихологізму передбачає ще подальшого дослідження.

Таким чином аналітична філософія взагалі, так само як і філософські дослідження Поповича, позбулися однієї важливої попередньої ознаки (антипсихологізму). Але залишилася така ознака, як прагнення до раціональності філософського мислення, пошуків чітких структур у розумінні буття та діяльності людини і людства – при тому, що існує певна ірраціональність у суспільному та індивідуальному житті, поведінці і вчинках людей [Попович 1997].

Таким чином, враховуючи все це, можна стверджувати, що філософські погляди Мирослава Поповича безперечно збігаються з тим типом філософського мислення, що був визначений у ХХ столітті як «аналітична філософія». Але здається, що цього буде замало. Річ у тому, що всілякі розмежування та визначення філософських напрямків, при всій своїй доцільності та корисності, не висвітлюють саме суттєве для філософії: що вона є і про що вона? Відповідь буде неочікувано простою і майже очевидною: всіляка філософія є спробою людської особистості, що перебуває у потоці історії та у певних соціокультурних обставинах, орієнтуватися у світі та у житті, спираючись на можливості розуму. Можна пояснити це, використовуючи образ такого своєрідного філософського трикутника, створеного трьома елементами, що розміщені у його кутах: 1) світ та життя; 2) особистість; 3) розум. Цей трикутник і є справжнім середовищем філософської роботи, і у його полі створюються основні події філософського мислення. Виходячи з цього, можна сказати, що всіляка філософія виступає 1) як філософія життя та світу; 2) як духовна активність особистості (мислячої істоти); 3) як рух логосу, діяльність *ratio*.

Тобто, відповідаючи на запитання «про що філософія?», ми можемо відповісти: «вона завжди *«про життя»*, а на запитання «що вона є?» можна відповісти: «вона є діяльністю мислячої людини, що спирається на розум». Відповідно тому, на чому зроблено наголос (акцентування) у полі «філософського трикутника», філософія може бути більш націленою на світ, на мислення, на соціум, на історію, на особистість, і тоді виникає філософія життя, феноменологічна або лінгвістична філософія, соціальна філософія, філософія культури та історії тощо. Але ж до яких би напрямків не відносити філософське вчення – аналітичного чи феноменологічного, скептичного чи метафізичного, раціоналістичного чи інтуїтивістського, релігійного чи

атеїстичного і всіляких інших, – філософія перш за все має бути «справжньою». Справжня філософія – це така, де філософ, що нею займається, намагається чесно та наполегливо шукати істину. Тому ми можемо заключити, що весь філософський шлях Мирослава Поповича свідчить про те, що він був справжнім філософом: «Ми шукали істину!».

Примітки

- ¹ Досить цікаву спробу характеристики багатогранної фігури філософа, у тому числі його філософських поглядів, зроблено Н. Б. Вяткіною [Вяткіна 2009]; див. також її передмову до книги творів філософа [Попович 2018].
- ² Цьому присвячені, наприклад, публікації: [Потер 2011], [Шрамко 2011], [Васильченко 2012].
- ³ Взагалі це є одним із завдань такої галузі філософських досліджень, як метафілософія. (Про це див.: [Роджеро 2022].)
- ⁴ На це звертається увага у статті [Васильченко 2012].

Список використаної літератури

- Васильченко, А. (2012) *Страхи та надії аналітичної філософії*, в: *Філософська думка*, № 3, Київ.
- Вяткіна, Н. Б. (2009) *Мирослав Попович: ефект структури*, у: *Філософські діалоги '2009*. Вип. 1. *Виміри людського буття: логіка, методологія, семіотика культури, за матеріалами конференції до 75-річчя академіка М. В. Поповича*. Київ, Інститут філософії імені Г. Сковороди.
- Вяткіна, Н. Б. (2018) *Філософія свободи*, у: *Попович М. В. Філософія свободи*. Харків, Фолю.
- Попович, М. В. (1997) *Раціональність і виміри людського життя*. Київ, Сфера.
- Попович, М. В. (2011а) *Аналітична філософія на емпіричному матеріалі*, у: *Гуманітарні науки в освіті музикантів*. Одеса, Фенікс.
- Попович, М. В. (2011б) *Бути людиною*. Київ, Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».
- Попович, М. В. (2012) *Про можливості аналітичної філософії*, у: *Філософська думка*, Київ, № 3.
- Попович, М. В., Роджеро, О. М. (2009) *К портрету філософа на фоні епохи*, у: *Філософські діалоги '2009*. Вип. 1. *Виміри людського буття: логіка, методологія, семіотика культури, за матеріалами конференції до 75-річчя академіка М. В. Поповича*. Київ, Інститут філософії імені Г. Сковороди.
- Потер, М. (2011) *Народження аналітичної філософії*, у: *Філософська думка*, Київ, № 3;
- Роджеро, О. (2022) *Методологічні нотатки до метафілософії як філософської дисципліни*, у: *Дόξα/Докса. Збірник наукових праць з філософії та філології*; Вип. 2 (38). Сковородіана: мандри філософування-2. Одеса, Акваторія.

- Шрамко, Я. (2011) *Що таке аналітична філософія?*, у: *Філософська думка*, Київ, № 3.
- Kant, I. (1938) *Opus postum*, in: *Kant, I. Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Vol. 21, 22. Berlin, Leipzig, Walter de Gruyter & Co.*

Oleksii Rodgero

**PHILOSOPHER'S WAY AS A SUBJECT OF METAPHILOSOPHY:
TOWARDS THE CHARACTERISATION OF M. POPOVICH'S
PHILOSOPHICAL VIEWS**

The paper is dedicated to the memory of the famous Ukrainian philosopher M. V. Popovych. It attempts to characterise the type of philosophical thinking of this philosopher. The philosophical views and interests of M. V. Popovych are considered as having a certain way of development. Within the framework of the metaphilosophical approach, the author tries to investigate some regularities of philosophical cognition in its, so to say, ontogenesis. Some of these regularities have features that bring them closer to the characteristics of typological objects.

Keywords: *philosophical thinking, development, philosophical directions, metaphilosophy, topology.*

References

- Vasylchenko, A. (2012) *Strachy ta nadii analitychnoi filosofii* [Fears and hopes of analytical philosophy], in: *Filosofska dumka*, № 3, Kyiv.
- Viatkyna, N. B. (2009) *Myroslav Popovych: effekt struktury* [Myroslav Popovych: the effect of structure], in: *Filosofski dialohy'2009. Vyp. 1. Vymiry liudskoho buttia: lohika, metodolohiia, semiotyka kultury, za materialamy konferentsii do 75-richchia akademika M. V. Popovycha*. Kyiv, Instytut filosofii imeni H. Skovorody.
- Viatkyna, N. B. (2018) *Filosofiia svobody* [Philosophy of freedom], in: *Popovych M. V. Filosofiia svobody*. Kharkiv, Folio.
- Popovych, M. V. (1997) *Ratsionalnist i vymiry liudskoho zhyttia* [Rationality and Dimensions of Human Life]. Kyiv, Sfera.
- Popovych, M. V. (2011a) *Analitychna filosofiia na empirychnomu materiali* [Analytical philosophy based on empirical material], in: *Humanitarni nauky v osviti muzykantiv*. Odesa, Feniks.
- Popovych, M. V. (2011b) *Buty liudynoiu* [To be human]. Kyiv, Vydavnychiy dim «Kyievo-Mohylianska akademiiia».
- Popovych, M. V. (2012) *Pro mozhyvosti analitychnoi filosofii* [On the Possibilities of Analytical Philosophy], in: *Filosofska dumka*, Kyiv, № 3.
- Popovych, M. V., Rodzhero, O. M. (2009) *K portretu filosofa na fone epokhy* [To the portrait of a philosopher against the background of the epoch], in: *Filosofski dialohy'2009. Vyp. 1. Vymiry liudskoho buttia: lohika, metodolohiia, semiotyka kultury, za materialamy konferentsii do 75-richchia akademika M. V. Popovycha*. Kyiv, Instytut filosofii imeni H. Skovorody.

- Poter, M. (2011) *Narodzhennia analitychnoi filosofii* [The Birth of Analytical Philosophy], in: *Filosofska dumka*, Kyiv, № 3.
- Rodgero, O. (2022) *Metodolohichni notatky do metafilosofii yak filosofskoi dystsypliny* [Methodological notes on metaphilosophy as a philosophical discipline], in: *Дóжа/Докса. Zbirnyk naukovykh prats z filosofii ta filolohii*; Vyp. 2 (38). *Skovorodiana: mandry filosofuvannia-2*. Odesa, Akvatoriia.
- Shramko, Y. (2011) *Shcho take analitychna filosofiiia?* [What is analytical philosophy?], in: *Filosofska dumka*, Kyiv, № 3.
- Kant, I. (1938) *Opus postum*, in: *Kant, I. Gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Preußischen Akademie der Wissenschaften. Vol. 21, 22*. Berlin, Leipzig, Walter de Gruyter & Co.

Стаття надійшла до редакції 27.07.2023

Стаття прийнята 27.08.2023